

Ljudmila Bulavka

SZOVJET SZELLEM KONTRA OROSZ LÉLEK?

A szovjet művészeti kultúra, mint egységes jelenség (Majakovszkijtól Szolzsenyicinig) alapvető sajátossága abban áll, hogy kihívást intéz az elidegenedés világa ellen.

Mielőtt azonban elkezdeném a vizsgálódást, szükségesnek érzem tisztázni, mit is értek az „elidegenedés” kategóriáján. Az „elidegenedés” egy olyan társadalmi folyamat, amely során az ember tevékenysége, annak eredménye és szubjektuma, ill. az irányába megmutatkozó viszony egy külső, az emberen uralkodó, tőle független és ily módon általa nem determinált erőbe fordul át. Mint ilyen, az elidegenedés áthatja az emberi tevékenység összességének minden formáját, a kultúrát is beleértve. Ebből kifolyólag már önmagában az emberi tevékenységet is átítatja a társadalmi folyamatok és a kultúra kapcsolatának specifikus – elidegenedett – formája. A kultúrát olyan világnak tekintem, amelyben az ember realizálja áthagyományozott, elidegeníthetetlen lényegét, áttör a tőke-rendszer, a bürokrácia világán. Ez a világ – vagyis a kultúra társadalmi beágyazottsága – teremti meg a szociokulturális lét mélységes drámáját az elidegenített formák révén (lásd Marx és Lukács felfogását).

Ez az aspektus lesz a legfontosabb az elidegenedés jelenségének tanulmányozása során, hiszen ezt a szubsztanciális konfliktust igyekezett feloldani a szovjet kultúra immáron lényegi szinten.

Itt azonban teljesen jogosan felmerül a kérdés: kivétel-e az elidegenedés szempontjából a szovjet kultúra? Nem általánosan érvényes-e bármely más kultúrára az elidegenedés problémája? Természetesen igen, de a kérdés lényege nem annyira az elidegenedés problémájának felvetésében áll, hanem a problémához való viszonyban.

Bizonyos esetekben ez a viszony kimerül az elidegenedés mint jelenség meglétének pusztá konstataálásában, ami rendszerint ennek az álla-

potnak mint elkerülhetetlennek a sajátos művészi legitimálásához vezet. Ilyenkor még a szerző személyes ellenszenve az elidegenített világgal szemben sem jelentett akadályt annak tényleges törvényesítésében (lásd Kafka példáját).

Más esetben az elidegenedés problémájához való viszony kritika formájában nyilvánult meg, de nem annyira annak lényegét érintette, mint inkább az általa teremtett valóság konkrét formáit (lásd Balzac műveit és az orosz kritikai realizmust).

Míg megint más esetben ez a viszony az elidegenített világ hatalmával szembeni egyéni ellenállásban érhető tetten (lásd Hemingway munkáit) vagy mint az elidegenedés világával való harc manifesztuma artikulálódik (Jack London esete). Meg kell jegyezni, hogy itt nem az alkotó művészi és ideológiai pozíciójának egységéről beszélek. Kiváltképp hibás lenne azok kölcsönös extrapolációját feltételezni. Még Majakovszkij egységes ideológiai és művészi pozícióját sem lehet csak és kizárólag azok egyszerű azonosságával magyarázni – ez a viszony sokkal bonyolultabb és dialektikusabb volt. Így hát az elidegenedéssel szembeni alternatívák megfogalmazása korántsem csupán a szovjet kultúra kiváltsága.

A szovjet kultúra sajátossága abban nyilvánul meg, hogy minőségileg másképp viszonyult az elidegenedés problémájához. Egyfajta belső premisszát hordozott magában, az elidegenedés eltörlésére, eltörölhetőségére való beállítódást, ráadásul nem csak absztrakt-humanista, hanem konkrét kulturális és konkrét történelmi formában.

Összegezve, a szovjet kultúra három gyökeresen új momentumot rejtett magában:

- (1) az elidegenedés meghaladására való törekvést (2) annak konkrét történelmi formájában és (3) a konkrét jelen folyamatos, történeti idejében.

Ez a három hangsúlyos momentum határozta meg a szovjet kultúra fő irányának lényegét, társadalmi-humanista *mainstream* vonalát. Ez volt az a lényegi új minőség, ami megkülönböztette más típusú kultúráktól, beleértve az orosz is. A szovjet kultúra e specifikuma jól kimutatható, ha visszakanyarodunk az orosz kultúra „orosz lélekként“ aposztrofált jelenségének vizsgálatához.

Az alábbiakban megpróbálok az összehasonlító elemzés segítségével rámutatni a szovjet kultúra sajátosságára a honi kultúra két jelensé-

gének, az „orosz léleknek” és a „szovjet szellemnek” a szembeállítására, mely szembenállás különösen akkor látható, ha az elidegenedés problémájának prizmáján át nézzük. Meg kell jegyezni, hogy az orosz és a szovjet kultúratípus és azok bizonyos jelenségeinek nem szembeállító, hanem összehasonlító elemzése nem újkeletű vizsgálati módszer. Például B.Sz. Bratusz a szovjet, illetve az orosz kultúrában dominánsan érvényre jutó és egyfajta társadalmi etalonnak számító erkölcsi tudat alapján veti össze a két kultúrát.¹

Az összevetés segít abban is, hogy egy még összetettebb kérdéskörhöz jussunk el, nevezetesen az orosz és a szovjet embertípus közötti különbség kérdéséhez.

Előtte azonban tisztázni kell két lényegi momentumot. Először is, nem tartom feladatomnak újratárgyalni a lélek kérdésének egész filozófiai kutatástörténetét sem abban az értelemben, ahogyan a platonisták vizsgálták, sem pedig abban, ahogyan az orosz szimbolista filozófiában megjelent, vagy Vjacseszlav Ivanovnál, aki az össznemzeti művészet megszervezését tűzte ki célul, mert leginkább ez felelt volna meg az általa vizionált „világléleknek”. Mindezek a kérdések túlfeszítik az adott tanulmány kereteit. Számomra az „orosz lélek” problémaköre csak a szovjet kultúra egy bizonyos jelenségével összevetve érdekes.

Másodszorra, mikor az orosz lélek fenoménjéről beszélek, úgy gondolom – elsősorban módszertani aspektusból –, hogy tévesen szűkítik le az orosz kultúra fogalmi és tartalmi gazdagságát erre az egy jelenségre.

Az összevetést a „szovjet szellem” fogalmának körbejárásával kell kezdeni, mely a „létező szocializmus” valóságának és a szovjet kultúra összekapcsolásának kifejezőjévé vált.

A „szovjet szellem” bizonyos értelemben valóban a szovjet kultúra felszabadító (forradalmi) vonalának kvintesszenciája, mely egy újfajta viszonytípust termelt ki magából. Ez a történetileg kifejlődött viszony egyfelől a Másikkal együtt az elidegenített világ ellen folytatott harc tragédiájából nő ki, másfelől abból az örömből, amit szintén e harc révén ért el, amikor kivezető utat keresett, alternatívákat mutatott fel a fennálló világgal szemben.

¹ Ld. Bratusz: *K probleme nravsztvennogo szoznanyija v kulture uhogyascsego veka. Nravsztvennoje szoznanyije licsnosztyi*, Moszkva, 1986.

Ezzel kapcsolatban érdekes példára bukkanhatunk az emigráns irodalom gyakorlatából, melyet I. V. Kondakov említ a könyvében. (Gazdanov az ellenállás hőseiről szóló *Francia földön* című könyvéből idéz. A szerző maga is részt vett az ellenállásban.): „A könyv, mely élesen elüt mind tartalmában, mind hangszereltségében az orosz emigráns irodalomtól, érzelemgazdagon, őszinte együttérzéssel és mély rokonszenvvel beszél a Franciaország területén a fasiszták ellen harcoló szovjet emberekről, a szovjet jellem szívósságáról, a szovjet ember hazaszeretetéről, ráadásul hangsúlyosan a szovjet kultúra, a szovjet ideológia, a szovjet politikai rendszer történelmi vívmányairól van szó. (Mindez ugyanakkor összeférhetőnek bizonyult Gazdanov zsigeri ellenszenvével mindennemű – úgy a hitleri, mint a sztálini típusú – totalitarizmus iránt.) Az író egy mélységében elképesztő következtetésig jut el, mely történelmileg igazolja a szovjet kultúrát és a történelem szovjet periódusát a világtörténelmi célszerűség szempontjából”.²

A szovjet szellem jelenségének történelemben ágyazott kialakulása és fejlődése nem teszi lehetővé, hogy a transzcendencia világába utaljuk ezt a fenomént.

Bahtyin filozófiai nyelvezetét kölcsönözve azt mondhatjuk, hogy az individuum saját egyéni tevékenysége, vagyis *cselekedete* által kerül kapcsolatba az „egésszel” mint az egyetlen léttel, amely a történelmi és kulturális realitás egységében létezik. Pontosan ez a cselekedet-tett forrasztja össze az objektív létet és a szubjektumot (az „Én”-t) abba az egészbe, amelyben a lét lét-eseménnyé válik, az individuum pedig a szubjektumává. És ennek a *cselekedetnek* a fő *ütőere* a szubjektum felelőssége, pontosabban fogalmazva a „felelősség egysége”.³

Még egyszer hangsúlyozom a számomra fontos momentumot: az a tény, hogy gyakorlati síkon próbálták felszámolni az elidegenedést mint az individuum egzisztenciális princípiumát, a cselekedet létrejöttének előfeltétele volt, ami viszont a „szovjet szellem” leglényegesebb pontja. Pontosan ezek az intenciók szülték a szovjet művészeti kultúra *erkölcsi problémaorientáltságát*, ami meghatározza annak humanista irányultságát.

² I. V. Kondakov: *Kulturologia: isztorija kulturni Rosszii*, Moszkva, 2003. 411.

³ Lásd Mihail Bahtyin: *Filozofija posztupka*, Moszkva, 198.

Másképp szólva, az élet és a kultúra egésze közötti szüntelen kapcsolat létrehozásának kísérlete adta meg a „szovjet szellem” erkölcsi intencióját. Bahtyin nézete szerint e kettőt csak a tevékeny erkölcsösség aktusa, a tett kötheti össze. Erről maga Bahtyin a következőket írja: „Az életet csak a konkrét felelősségben lehet értelmezni. Az élet filozófiája csak erkölcs-filozófia lehet. Csak történészként, és nem létként, adottságként lehet az életet felfogni”.⁴

Ilyeténképpen a *tett* fogalma, vagyis amikor az individuumnak nem csak elképzelése van erről vagy arról az erkölcsi imperatívusról, de az *erkölcsi cselekvés* szubjektumává válik, mint egy olyan gyakorlati kulturális aktusénak, amely során realizálja a Másik iránti személyes felelősséget – ez lesz a „szovjet szellem” alfája és omegája. Azt lehet mondani, hogy a *tett* válik a legtökéletesebb kifejezőjévé annak a szintézisnek, amely a kegyetlen és éles ellentmondásokban oly gazdag „létező szocializmus” valósága és a szovjet kultúra között létrejött.

Szükségesnek érzem azt a kitétel, hogy a *tett* fogalma mindig az etikai esemény bizonyos befejezettségét feltételezi. De nem szabad megfeledkez-nünk arról a tett- típusról, amely befejezettségében még nem tekinthető történelmi ténynek, de már ténye a kultúra világának.

Adott esetben a tett egyéni potenciáljáról beszélünk, vagyis az individuum azon erkölcsi hajlandóságáról, amely arra ösztökéli, hogy magára vállalja a felelősséget az elidegenedett világból való kitörés kísérletéért. Utóbbi felszínre hozza az emberi jellem olyan komponenseit, mint az ideál, a világnézet, a tettekkészség, az akaraterő, a realitásérzék és sok minden más. Az ideál és a gyakorlati etika cselekvő szubjektumának akaratereje biztosította, Lotman szavaival élve, „a gondolat és az élet egységét”.

Tehát a „szovjet szellem” alapját képező *tett* fogalma az individuum kulturális és történelmi létének olyan szintézisformájává válik, melyben szert tesz létének teljességére mint „Personlichkeit”.

A lét teljességének kérdése különösen fontos napjainkban, hiszen ez az individuum egzisztenciájának egyik központi kérdése. Erről ír G. Pomeranc is a könyveiben: „Csak a teljes életnek van értelme, részleteinek semmilyen készlete nem adja azt meg. A krízisbe belesüppedt humanista kultúra nem fogja kivezetni Csehov professzor hősét az unalmas törté-

⁴ Uo.

netből, ahogy Csehov nevezte hőse életét, és az ilyen élet, azzal, hogy elveszítette a legfontosabbat, a teljesség érzetét, elkezdi saját magát elpusztítani”.

De térjünk át az „orosz lélek” fogalmára. A fogalom fontosságát az orosz kultúrában annak sokrétű értelmezése is bizonyítja: ez az orosz lelkiség specifikuma („az orosz lélek rejtélye”), az ember belső világa („beleadja egész lelkét”), maga az ember mint a legfontosabb személy („a társaság lelke”), jellemvonása („jó lélek”), vagy egyszerűen az ember szó szinonimája („a házban egy lélek sincs”), az ember halhatatlan princípiuma, az individuum nyitottságának fokmérője („egész lelkével”), az ember társadalmi és szellemi halála („holt lelkek”), stb.⁵

Ez az orosz kultúra egyik frontális jelensége, egyrészt olyan modus, amelyben az individuum tudatára ébred saját „Én”-jének (*ego animus*), sőt mi több, a „lélek” a világgal való egység szubsztanciális alapja lesz, amely tétel összecseng az arisztotelészi megfogalmazással: „A lélek bizonyos módon átöleli a létezőt”.⁶

Az ilyen megközelítés logikájából fakad a nyugati kutatók többsége által tételezett „orosz értelmiségi” fogalma. „Amikor az ember a szubsztancia emberévé válik – írja a szovjet kultúra egyik Nyugaton ismert kutatója, Clark – akkor természetesen orosz értelmiségivé válik”.⁷

Másrészt az „orosz lélek” mibenlétéről alkotott domináns elképzelések leginkább oda lyukadnak ki, hogy hogyan lehet ezt a világot a Másikkal közösen és együttesen megélni. Ha az együttes megélésen a szubjektum viszonyainak egyik formáját értjük, akkor nem annyira a környező valóság harmonikussága ennek tárgya, hanem sokkal inkább a világ „ kozmikus otthontalansága”, amelyet a világban eluralkodó elidegenedés szült. „A XIX. századi orosz irodalom – írja B. Bratusz –, ahogy az orosz kultúra más jelenségei is, megmutatta, hogy az orosz típuson a finom lelki beállítottságot, a sebezhetőséget, a líraiságot értették, és nagy becsben tartották az olyan fogalmakat, mint a könyörület, a jóság, az együttérzés a megalázottakkal és a megszorítottakkal”.

⁵ Sz. I. Ozsegov és N. Ju. Svedova: *Orosz értelmező szótár*, Moszkva, 1997.

⁶ Arisztotelesz: *O duse*, Moszkva, 1937, 37.

⁷ Katerina Clark: *Changing historical paradigms in Soviet culture// Late Soviet culture (from perestroika to novostroika)*. Duke University Press. Durham and London. 1993, 303.

Az orosz és a szovjet kultúra között tapasztalható iménti különbséget sokan észlelték, többek között Alekszej Tolsztoj is, aki a következőket írta: „A klasszikus irodalom humanizmusa alapvetően különbözik a szovjet humanizmustól. Az előbbi humanizmusa a könyörület, a másik ember féltése, az együttérzés, az utóbbié a küzdelem a boldogság feltételeinek megteremtéséért. Ott az emberiesség lélektani megközelítéséről van szó, itt ez történelmi folyamat, melyet a nemzeti ideálok és törekvések határoznak meg. Ott az ember a pszichológiai élveboncolás tárgya, itt a történelem által meghatározott ember”.⁸

Érdekes, hogy sok nyugati kutató számára, akik a szovjet kultúrával foglalkoznak, és nem osztják az adott korszak kulturális pátozát, bizonyos értelemben érthető „a titokzatos orosz lélek” fogalma – vagy ha nem is érthető, mindenesetre meggyökeresedett az európai kultúrában, jöllehet „import” fogalomként.

Az orosz lélek számára sokkal nagyobb jelentőséggel bír az individuum és az elidegenedett valóság közti konfliktus (nem ellentét), mintsem az elidegenedés problémája mint olyan. Elsősorban az együttérzésre irányuló, megértő orosz lélek csak nagy nehezen kapcsolja össze az *elidegenedés* és a *cselekvés* fogalmait (nem ezért válik az orosz irodalom jelzésértékű hősévé Oblomov?). Máskülönben ez érthető is: az orosz lélek számára az elidegenedés gyakorlati síkra áthelyezett felszámolása mint a cselekvés, tett problémája nem releváns, legalábbis ilyen élesen ez a kérdés fel sem vetődik, hiszen elsődleges feladata nem abban artikulálódik, hogy feloldja magát az elidegenedést, hanem az elidegenedett világhoz való elidegenedett (részben közömbös) viszonyt akarja megszüntetni, de nem azal a céllal, hogy megváltozassa azt.

Azt kell mondanunk, hogy az orosz lélek hazája az olyan ideák szférája, melyeket nem köt gúzsba a létért való felelősség érzete. Az individuum elidegenedett viszonya nem is annyira magához a reális valósághoz, mint inkább az abban megnyilvánuló társadalmi lét elvéhez, beleértve egyéni létét is, végső soron azt eredményezi, hogy kialakul egyfajta indifferens viszonyulás az élet anyagi vetületéhez. Ennek eredményekép-

⁸ Alekszej Tolsztoj: *Csetverty veka szovetszkoj lityeraturi*, Szobr. szocs. v 10 tomah, t. 10, 541.

pen az orosz lélek „lakhelyét” az élet ideális formáiban találja meg. Nem véletlen, hogy Csehov egy helyütt azt írja: „Az orosz ember szeret emlékezni, de nem szeret élni”.

Míg a Nyugaton az individuum magányosan élte át a világ elidegenítettségét – minél inkább közeledünk a XX. századhoz, annál gyakrabban –, addig Oroszországban a lelki bánat (*toszka*) kozmikus méretűvé duzzad annak köszönhetően, hogy nálunk a bánat megélése közösségi élmény, vagyis a Másikkal együtt történik.

Itt érdemes idéznünk Gorkij egyik levélrészletét, melyet egy ismert irodalmárnak, *Az orosz értelmiségi története* című könyv szerzőjének, Ovszjaniko-Kulikovszkijnek írt (1911): „...az orosz irodalomban először adnak elképesztően pontos és mély értelmezését a bánatnak – az orosz lélek e titokzatos tulajdonságának, amellyel nálunk kacérkodni szokás, és amit jómagam is egy időben az alkotáshoz szükséges létállapotnak tekintetem...”

Az orosz lélek immanens ellentmondása abban áll, hogy mint kulturális fenomén végletesen nem elidegenített a való világtól, de mint társadalmi jelenség objektíve képtelen reális alternatívát kínálni a világ megszelídítésére. Vagyis az individuum társadalmi létének tartalmi és formai ellentmondásával állunk szemben, amely részlegesen az orosz lélek jelenségében öltött testet. Utóbbi viszont nem vitt közelebb a probléma megoldásához, hiszen a „titokzatos orosz lélek” egyfajta szakrális tabuvá vált.

Ezt nem tekinthetjük véletlennek. Az elidegenedés problémájának konstruktív megoldása elkerülhetetlenül megkérdőjelezi az orosz lélek világának filozófiai létjogosultságát: hiszen ha nincs elidegenedés, akkor nincs ok, hogy közösen éljük át e világ örökérvényű káoszát.

Érdekes, hogy éppen az orosz lélek ellentéteinek feloldhatatlansága az, ami közel áll a nyugati világ emberéhez: egyrészt ez egy univerzálisabb, és éppen ezért kulturális értelemben kényelmesebb teret biztosít számára, másrésztől nem bitorolja el létezésének konformista elvét.

És valóban, ha az orosz lélek „követel” is valamit az individuumtól, akkor a legjobb esetben is csak az együttérzésre való, olykor áldozathozattal járó hajlandóságot, de soha nem cselekvést és főleg nem kötelező jellegűt a világ megváltoztatása érdekében. És ez az, amire legszerencsésebb esetben egy átlag „kulturpolgár” képes (ha van benne hajlandóság). Hazai vagy külföldi – ez már esetünkben lényegtelen.

Lehetetlennek bizonyult az orosz lélek fogalmának keretein belül meghaladni a fentiekben jelzett ellentétet. A XIX. századi orosz irodalom azonban nemcsak felvetette az ellentétből fakadó problémákat, hanem megpróbált válaszolni is azokra. Ebben az értelemben nehéz túlbecsülni a XIX. század orosz irodalom jelentőségét, amely humanista és kritikai hagyományait továbbörökítette a szovjet kultúrára is. Nem véletlen, hogy Thomas Mann Puskitól kezdve Gorkijig az orosz irodalmat a forradalom előtti forradalomnak nevezte.

A forradalmi szovjet kultúra vagy saját magában haladta meg (természetesen eszményi formában) az elidegenedés azon formáit, melyek objektíve „túl nagy falatnak” bizonyultak a „létező szocializmus” számára, vagy magába olvasztotta a „*razotcsuzsgyenyija*⁹ hatását”, amely az elidegenedés valós megnyilvánulásai tényleges meghaladásának az eredménye volt.

Az elidegenedés problémáján keresztül láthatóvá válik az orosz lélek és a szovjet szellem közti hasonlóság és különbség. Míg Puskin orosz válaszokat keresett az összemberi kérdésekre úgy, hogy (egyiket se abszolutizálva) összeolvasztott minden létfontosságú értéket, addig a forradalmi szovjet kultúra már saját, minden esetben konkrét, de mégis általános emberi válaszokat adott arra, hogyan lehet a gyakorlatban, együtt létrehozni ezt a bizonyos összemberi világot minden egyes embernek külön-külön és együttesen. A konkrét–általános válasz etikai alapjának a keresése határozza meg a szovjet kultúrát mint a világkultúra egyik típusát.

⁹ Nem létező szó. Az *otcsuzsgyenyija* (=elidegenedés) ellentétje.